

de AJC-enquête), hij kent ook grote waarde toe aan de verslagen van de Parlementaire Enquêtecommissie als betrouwbare bron waar het de visies van de betrokken hoofdrolspelers in de vooroorlogse jaren betreft. Daarnaast geeft hij weinig blijk van inzicht in het verloop van ambtelijk-politieke processen en is hij niet altijd even gelukkig bij het hanteren van militaire begrippen.

Waar de auteur in de tien beschouwende hoofdstukken de forse penseelstreek hanteert, is zijn conclusie van een verblijdende nuance. De zakelijke geschillen tussen regering en opperbevelhebber en de daarbij behorende emoties hadden niet zo behoeven te escaleren als de staatsrechtelijke verhouding tussen civiel en militaire gezag in een moderne Oorlogswet beter zou zijn vastgelegd. Of daarmee de wisseling van het opperbevel had kunnen worden voorkomen, blijft evenwel de vraag.

Samenvattend. De originele invalshoek heeft weliswaar enkele kleinere nuanceringen in het bestaande historische beeld aangebracht, maar door een gebrekkige uitwerking toch niet geboden waar op werd gehoopt: een beter inzicht in de controverse Reynders Dyxhoorn. Dat de bladzijden bij de eerste raadpleging al spontaan uit de band vielen, is wellicht symptomatisch voor het werk.

P. H. Kamphuis

J. M. van der Linde, *Werkelijk, ik kan alles. Werkers in kerkelijke arbeid in de Nederlandse Hervormde Kerk 1945-1966* (Dissertatie Utrecht 1995, Mission XII; Zoetermeer: Boeken-
centrum, 1995, 536 blz., f75,-, ISBN 90 239 0962 3).

'Wika's', werden ze genoemd, als afkorting van 'werkers in kerkelijke arbeid'. En ze moesten van alles kunnen; met een combinatie van zelfspot en zelfbewustzijn werd van de afkorting wika wel gemaakt: 'werkelijk, ik kan alles'. Tussen 1945 en 1966 waren er in totaal zo'n 245 werkers actief na een opleiding bij Kerk en Wereld. Over deze groep gaat het in dit omvangrijke boek, dat gebaseerd is op archiefstudie en op interviews met betrokkenen. Kerk en Wereld was een antwoord op de ontkerkelijking en secularisatie die in de periode tot de Tweede Wereldoorlog dramatisch snel de plaats van de Hervormde Kerk binnen de Nederlandse samenleving had aangetast. Tijdens de oorlog ontstonden nieuwe initiatieven op het terrein van evangelisatie. Na de oorlog werd op het landgoed 'de Horst' te Driebergen Kerk en Wereld — een academie met internaat en een sociologisch onderzoeksinstituut — opgericht om op professionele wijze de secularisering aan te pakken. Centraal stond vormingswerk, gecombineerd met evangelisatie, herkerstening, of — zoals het tenslotte werd aangeduid — apostolaat. Op de academie van Kerk en Wereld werd een tweejarige opleiding voor jeugdwerk gegeven, gevolgd door een praktijkjaar en een derde opleidingsjaar, dat werd afgesloten met een evangelistenexamen. In 1953 werd deze opleiding omgezet in een Sociale Academie. De opgeleide werkers in kerkelijke arbeid (wika's) kwamen onder andere terecht in het maatschappelijk werk, het vormingswerk op het platteland, in de jeugdzorg en in het arbeidsapostolaat. Een probleem bleek de band met de kerkelijke organisatie; veel wika's werden niet — zoals aanvankelijk de bedoeling was geweest — aangesteld door een kerkeraad, maar zochten zelf een plek op de arbeidsmarkt. Was er aanvankelijk een nauwe onderlinge band tussen de wika's, die door het afleggen van een belofte ook gesanctioneerd werd, in de loop van de jaren vijftig begon die te verslappen. Na 1957 werd de organisatorische binding met Kerk en Wereld doorsneden, in 1964 werd voor het laatst de belofte afgelegd, en wika werd een woord uit het verleden.

Van der Linden gaat in zijn studie uitvoerig in op drie arbeidsvelden, namelijk jeugdwerk, het industriepastoraat en de vrije-tijdsbesteding. De modernisering van de Nederlandse samenleving kan op die manier van heel dichtbij gevolgd worden. In Zeeuws-Vlaanderen, Oost-Groningen, maar ook in Amsterdam. Daar kwamen in de jaren zestig onder leiding van de latere IKON-voorzitter dominee Wim Koole in het gebouw van de AMVJ (Algemene Maatschappij voor Jongeren) jazzmusici als Misja Mengelberg, Willem Breuker en Louis van Dijk over de vloer. De laatste speelde ook orgel tijdens kerkdiensten met discussie-na over levensbeschouwing en seksualiteit. In Rotterdam zocht de latere kinderboekenschrijver Karel Eijkman naar aansluiting bij de nieuwe generatie scholieren met theaterdiensten, popconcerten en lezingen over actuele onderwerpen.

In 1891 was het Eerste christelijk-sociaal congres gehouden, om de relatie tussen arbeid en kapitaal in een christelijk perspectief te bestuderen. Organisatie van arbeiders, de relatie met socialisten, de werkstaking als geoorloofd middel: het waren problemen die ook na de oorlog niet opgelost waren, al was de angst voor het socialisme vervangen door angst voor het communisme. Kerk en Samenleving weigerde in 1946 het communisme te veroordelen, omdat men op die manier zich op een lijn zou stellen 'met hen, die thans streven naar een anti-communistische, in feite anti-Russische blokvorming'. Het machtstreven van de Rooms-katholieke kerk en het imperialisme van de Verenigde Staten waren niet minder verwerpelijke zaken. Met jaarlijkse conferenties streefde Kerk en Wereld naar 'het doordenken van problemen van het economische leven'. In de praktijk richtte men zich op gebieden als de Omond, waar de arbeiders van de Hoogovens vervreemd waren geraakt van de kerk. Veel van dit soort werk mondde uit in maatschappijkritiek.

Terwijl Nederland industrialiseerde, kreeg Nederland ook te maken met het vraagstuk van de vrije tijd. In de jaren vijftig en zestig was een aantal wika's betrokken bij Recreatiecentra Nederland bv. Men wilde iets aanbieden dat niet-commercieel was, waar de gasten zelf bij betrokken waren, en waar oecumenische vieringen werden gehouden. Het 'recreatie-apostolaat' werd opgezet vanuit de gedachte dat de Hervormde Kerk een taak had om ook op de markt van recreatie haar stempel te zetten. Misschien, zo was de gedachte, was dit de laatste kans voor de kerk om contact te houden met de mensen. Al vroeg in de jaren zestig bleek dat daar weinig van terecht kwam. 'Recreatiewerk was sociaal-cultureel werk geworden en het exploiteren van recreatiecentra een bedrijfsmatige activiteit'.

Dat was een verschijnsel dat eigenlijk steeds de pogingen om tot een eigentijds apostolaat te komen, dwarsboomde. De pogingen van de kerk om een rol te spelen in de wereld eindigden steeds weer in de professionalisering van dat werk, waarbij pastorale en apostolaire activiteiten nog wel een rol speelden, maar niet meer centraal stonden. Daardoor raakten veel wika's steeds verder verwijderd van het kerkelijk erf. De verzorgingsstaat, die voor een belangrijk deel product was van confessionele politiek na de Tweede Wereldoorlog, maakte het voor de kerken niet gemakkelijker om in het 'spanningsveld van kerk en moderne samenleving' te opereren.

Van der Linden heeft in zijn studie veel oog voor detail. Dat hij daarbij bredere maatschappelijke ontwikkelingen in zijn betoog nauwelijks aandacht schenkt, is bijna onvermijdelijk en wordt meer dan goed gemaakt door de vele foto's die deze dissertatie ook een beetje tot een familie-album maken.

J. Reef, *Die Niederlande im internationalen System. Fallstudien zum Einfluss eines Kleinstaates* (Dissertatie Münster 1994, *Niederlande-Studien XV*; Münster-Hamburg: Lit, 1995, 241 blz., DM48,-, ISBN 3 8258 2278 8).

De kijk van de buitenlandse historicus op de geschiedenis van Nederland heeft het gezonde voordeel van de afstandelijkheid en dat geldt zeker voor het boek van Reef over de positie van Nederland in de wereld van de contemporaine periode. Waar ten onzent de vraag naar de trouw van Nederland aan de Verenigde Staten in het debat centraal is gesteld en men is blijven rondraaien in de vicieuze cirkel van volgzzaamheid of eigenheid van alleen het Nederlandse beleid en zich vaak beperkt tot het declaratoire beleid, is Reef heel methodisch gaan meten op welke terreinen Nederland op enige wijze successen heeft geboekt in het buitenlands beleid na de oorlog. Het resultaat is een dissertatie met een verfrissende visie. Reef meet de invloed van Nederland als kleine staat. Na een nauwkeurige omschrijving van definities van macht en invloed stelt de auteur vast dat op grond van objectieve criteria zoals territorium, bevolkingsomvang, nationaal product, en militaire capaciteit Nederland een *Kleinstaat* is. Hij verwijst aldus dan ook niet naar subjectieve eigentijdse percepties van Nederland als 'middelgrote mogendheid' en heeft ook geen boodschap aan veronderstelde trauma's van de dekolonisatie. Aan de hand van een zestal evenwichtig gekozen *case-studies* wordt dan het functioneren van Nederland in het statenstelsel beoordeeld, hetgeen tot de conclusie leidt dat een constructieve alliantiepolitiek onder bepaalde voorwaarden succes heeft behalve als het om defensie gaat.

In drie *case-studies* gaat het om negatieve invloed, dat wil zeggen het verhinderen van Nederland onwettige plannen: het Franse plan-Fouchet voor een intergouvernementele unie zonder Groot-Brittannië, waarin minister Luns succesvol opereerde (1961-1962), en de stationering van middellange-afstandsruktetten (het NATO-dubbelbesluit van 1979) die Nederland niet vermocht te verhinderen. Het derde geval betrof het plan voor multilaterale strijdkrachten (MLF) dat weliswaar inderdaad werd afgeblazen, maar dat was geen Nederlandse verdienste. Wel werd succes geboekt in de Nuclear Planning Group door de uitsluiting van kleine lidstaten in dit lichaam te verhinderen.

Positieve invloed, dat wil zeggen het najagen van eigen plannen, wordt nagegaan in de drie andere *case-studies*. Het plan-Beyen (1953, 1955) met zijn supranationaal economisch samenwerkingsverband dat weliswaar leek mislukt te zijn maar in de EEG van 1957 duidelijk herkenbaar bleek. In het tweede geval, het voorzitterschap van de Europese Gemeenschap in 1991 met de Maastrichtse overeenkomst als resultaat, heeft Nederland nauwelijks positieve invloed kunnen uitoefenen. Tenslotte had Nederland aanmerkelijk succes bij de onderhandelingen die tot de Verklaring van Helsinki leidden (CVSE, 1975) met betrekking tot de derde mand van de Rechten van de Mens.

De auteur concludeert dat politieke steun van andere landen en interne consensus de doorslaggevende voorwaarden zijn voor mogelijke invloed van Nederland, positief dan wel negatief. Eenheid binnen het kabinet en volmondige steun van de Tweede Kamer blijken van groot belang voor het welslagen van pogingen invloed uit te oefenen in de alliantie. Reef voert de interne consensus terug op de door Boogman geformuleerde commercieel-atlantische, internationaal-idealistische lange termijn-tradities. Het gegeven dat de defensiepolitiek in de bovenvermelde *case-studies* weinig resultaat opleverde, komt dan door de neutraal-afzijdige traditie. Daardoor operationaliseert hij de lange termijn-begrippen door deze als verklaring te gebruiken voor het optreden van een Nederlandse consensus, hetgeen wel een mooie rode draad in het boek oplevert, maar al te gemakkelijk is.

De opvattingen over deze lange termijn-tradities, of zo men wil, factoren in de Nederlandse buitenlandse politiek, zijn al geruime tijd onderwerp van kritiek. Al heeft Voorhoeve Boogman